

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

(գիտագործնական միջազգային գիտաժողով)
Կիպրոս-Նիկոսիա
18-19 ապրիլի 2008թ.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ-2009

INTERNATIONAL ORGANIZING COMMITTEE FOR THE PREPARATION
OF THE WESTERN ARMENIAN NATIONAL CONGRESS

THE PROBLEMS
OF WESTERN ARMENIAN'S CLAIMS

COLLECTION OF CONFERENCE PAPERS

YEREVAN - 2009

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ
ПО ПОДГОТОВКЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СЪЕЗДА ЗАПАДНЫХ АРМЯН

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ
ПРАВОВЫЕ ТРЕБОВАНИЯ
ЗАПАДНОГО АРМЯНСТВА

СБОРНИК НАУЧНЫХ ДОКЛАДОВ

ЕРЕВАН – 2009

Խաչատուր ԴԱՂԱՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԲԱՂԱԴԻՅԱԼԸ ԵՎ
ՖԻՆԱՆՍԱՆՑՈՒԹԱԿԱՆ
ՓՈԽՀԱՏՈՒՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

Քաղաքական՝ չի նշանակեր յեղափոխութիւն,
կուսակցութիւն կամ դիւանագիտութիւն:
Հայ ժողովուրդին պահպանութիւնը քաղաքական գործ մըն է
որուն նուիրուած են բոլոր հայերը:
Հայուն կրթական գործը քաղաքական է,
վասն զի հայ քաղաքացին պիտի պատրաստենք հայու ազգային-քաղաքական
կեանքին յարմար կրթութեամբ եւ դաստիարակութեամբ մը:
Հայուն տնտեսական կեանքը քաղաքական է,
վասն զի անկէ կախուած է Հայաստանի յաջողութիւնը:

Բարկեն եպս. Կյուլեսերյան, 1920թ.

Հայոց ցեղասպանության տնտեսական բաղադրյալը, ի տարբերություն քաղաքական, կրոնական, էթնիկական, գաղափարախոսական, մշակութաբանական, աշխարհաքաղաքական և այլ տեսանկյունների, ամենաամբավարար ուսումնասիրվածն է: Դա ունի իր պատճառները: Երբ անցյալ դարի 60-ականների կեսերին խորհրդահայ պատմաբանները (Մ. Ներսիսյան, Ծ. Աղայան, Յ. Ղազարյան և այլք) առաջին անգամ բարձրաձայ-

նեցին ցեղասպանության հիմնախնդիրը, ստիպված էին հաշվի նստել խորհրդային գաղափարախոսության հետ: Նրանք առավելազույնը կարող էին մասնակիորեն արծարծել արևմտահայ աշխատավորության նյութական կորստի խնդիրը, սակայն ի վիճակի չէին անդրադառնալու հայ կապիտալիստների հասարակափավին կամ, մարքսիստական եզրաբանությամբ ասած, ազգային բուրժուազիային, որին պատկանում էր արևմտահայության հավաքական ֆինանսանյութական կարողության որակյալ բացարձակ մեծամասնությունը: Իսկ Սփյուռքում հրատարակված հարյուրավոր աղբյուրներ նշված խնդրի առնչությամբ ունեին հիմնականում տեղային, նկարագրային, փաստագրական-տեղեկատվական բնույթ, ինչը Սփյուռքի տարանջատվածության պայմաններում անհնար էր դարձնում նյութի ժողովումը, համադրումը, համակարգումը և ամբողջական պատկերի ստացումը: Այնինչ կյանքը, ժամանակի ընթացքը, աշխարհի զարգացումներն ապացուցեցին, որ ցեղասպանության տնտեսական բաղադրիչը մղվել և մղվում է առաջնային դիրք, քանզի ունի ըմբռնելի գործնակիրառական նշանակություն:

Ինչի՞ մասին է խոսքը: Փորձենք, նախ, ընդհանուր, հպանցիկ պատկերացում տալ հայոց տնտեսական գործունեության վերաբերյալ:

«Քաղաքակիրթ» լեզվով՝ հունարեն, հայոց մասին առհասարակ առաջին հիշատակությունն ունի առևտրատնտեսական բնույթ: Ք.ծ.ա. V դարում համաաշխարհային պատմագրության հայր Հերոդոտոսը նկարագրում էր Արմենիայից Եփրատ գետով Բաբելոն լողացող կլոր, կաշեպատ նավակների մասին, որոնք տեղափոխում էին հացահատիկ ու գինի:¹

Բոլորիս քաջածանոթ է Արարատի գագաթին Նոյ նահապետի պատսպարվելու Աստվածաշնչյան իրողությունը, սակայն Սուրբ գրքում հայոց մասին կա ևս մեկ հիշատակություն. Իեզեկիելի մարգարեության մեջ (ԻԷ, 14) նշվում է, թե ինչպես էին թորգոմա տնից (իմա՝ Հայաստանից) արտահանվում ձիեր ու ջորիներ: Ինչը

մի շարք հետազոտողներ իրավամբ համարում են հայոց տնտեսական գործունեության արտահայտում:²

Հայտնի է, որ Հին աշխարհում առևտուրը և, մասամբ, արհեստները քաղաքակրթական ցուցիչներ էին, և վերոբերյալ փաստերը վկայում են, որ մեր հնամենի ժողովուրդը քաղաքակրթվածության լիիրավ կրող էր:

Սակայն մեր պարագայում առկա է առանձնահատկություն: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի պետականակազմիչ չորս հիմնական բաղադրյալ՝ ռազմական, քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-գիտամշակութային: Բազրատունյաց թագավորության անկումից և Կիլիկյան թագավորության վերացումից հետո հայոց պետականությունը փլուզվեց և դարերի ընթացքում գոյատևեց առանձին օջախների տեսքով: Կանոնավոր ռազմական բաղադրյալը գրեթե իսպառ վերացվեց և ստեպ-ստեպ զգալ էր տալիս ազգային-ազատագրական դրվագային պայքարի դրսևորմամբ: Եվ միայն հայոց տնտեսական գործունե էր, որը թե՛ հայրենի բնօրրանում, թե՛ օտար հողում ոչ միայն պահեց մշտատև գոյություն, այլև ժամանակին համընթաց առաջատար դիրքեր գրավեց ու սնուցեց մյուս երեք բաղադրյալները, այսինքն՝ ստանձնեց և իրականացրեց ազգապահպանական վիթխարի գործառույթ: Պատահական չէ, որ Մովսես Կորյունի «Վաճառականք»³ եկեղեցույ շինօղբ եւ զարդարիչք, կրօնաւորաց օթեւանք եւ յանգուցիչք, առ աղքատս ողորմածք եւ դարմանիչք եւ օգնողք թագաւորաց»:⁴ Ութ դար անց Մխիթարյան միաբան Դուկաս Տերտրեանցը փաստում էր. «Ազգովին վաճառականութիւնը ձեռք առինք, որն որ կրնանք ըսել, թե ազգը պահպանեց ու բոլորովին ջնջվելէն պահեց»:⁵

Նմանատիպ դիտարկումներ ունեն նաև բազմաթիվ օտարերկրացիներ: Այսպես, 1748թ. անգլիացի ճանապարհորդ Ջոն Հարիսը գրում էր. «Հայերը վաճառականների ազգություն են և անում են ամենաընդարձակ առևտուրը, ավելի, քան որևէ այլ ժողովուրդ: Նրանք տարածվել են ամբողջ Արևելքում, արտակարգ մեծ առևտուր են վա-

րում Ռուսաստանում և իրենց ազգից ներկայացուցիչներ ունեն Եվրոպայի առևտրական խոշոր քաղաքների մեծ մասում: Մի խոսքով, նրանք առևտրի մեջ իրենցից չափ նշանավոր են: Սակայն նրանց համբավին ամհունորեն նպաստող հանգամանքը առևտրի իրենց կերպն է և միջնորդի իրենց գործելակերպը, որ նրանց նկարագիրը դույզն իսկ չի խաթարել՝ ժուժկալությունը և ուղղամտությունը, որովհետև նրանք եռանդուն են, համեստ և ինքնաբավ, համեստ շահով բավարարվում են և ծառայում են հավատարմորեն, եղբոր նման սիրում են մեկմեկու և իրենց հաստատված երկրներին չափազանց օգտակար են»:⁶ Իսկ նույն դարում լեի ճիզվիտ Յուզե Կրուչինսկին հավելում էր. «Առևտրի միջոցով ձեռք բերած հսկայական հարստությունները, ինչպես և իրենց կյանքը հայերը պատրաստ են պատեհ առիթի դեպքում օգտագործել իրենց համար անտանելի լուծը թոթափելու և իրենց թագավորությունների ժամանակ վայելած ազատությունը վերականգնելու համար»:⁷ Այս համառոտ նախաբանի իմաստն է ցույց տալ, որ առևտուրը, կրկնենք, քաղաքակրթական արժեք էր, տնտեսական գործունեությանը զբաղվող ժողովուրդը քաղաքակիրթ էր: Հայոց վաճառականությունը զանազան երկրներում, տարբեր ժամանակներում այլևայլ վերաբերմունքի է արժանացել, սակայն միայն Օսմանյան թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում այդ օգտաբեր տարրը արմատախիլ արվեց ու բնաջնջվեց:

Ինչո՞ւ:

Դեռևս 1853թ. Ֆ. Էնգելսը իր «Թուրքական հարցը» աշխատությունում գրում էր. «...Ո՞վ է առևտուր անում Թուրքիայում, համենայն դեպս՝ ոչ թուրքերը: Երբ նրանք դեռևս գտնվում էին իրենց նախնադարյան քոչվոր վիճակում՝ առևտուր անելու նրանց մեթոդը քարավանների թալանն էր. այժմ, երբ դարձել են որոշ չափով ավելի քաղաքակիրթ, վերածվել են ամենատարբեր կամայական ու բռնի յուրացնողների: Ծովային խոշոր նավահանգիստներում և հիմնավորված հույները, հայերը, սլավոնները և արևմտաեվրոպացիները իրենց ձեռքում են պահում ամբողջ առևտուրը, և նրանք

բացարձակապես ոչ մի հիմք չունեն շնորհակալություն հայտնելու թուրք բեյերին ու փաշաներին՝ առևտրով զբաղվելու հնարավորության համար: Հեռացրեք Եվրոպայից բոլոր թուրքերին՝ առևտուրը դրանից բնավ չի տուժի»:⁸

Այս գնահատականից հետո Թուրքիայում ի՞նչ էր փոխվել. ներկայացնենք ցեղասպանությանը նախորդող ժամանակաշրջանում հայոց առևտրատնտեսական գործունեությանը վերաբերող մի հակիրճ համապատկեր:

1912թ. հրատարակված «Թուրքական տարեգրքում» զետեղված են յուրաքանչյուր բնակավայրում վաճառականների, սեղանավորների (ֆինանսիստներ), հանձնակատարների (միջնորդներ), ձեռնարկատերերի և որակյալ մասնագետների անվանացանկերը: *Անկարայում* տվյալները հետևյալն էին. այստեղ կային 44 մասնագետներ (ճարտարապետներ, իրավաբաններ, բժիշկներ, ճարտարագետներ և մտավորականության այլ ներկայացուցիչներ), որոնցից 5-ը հուլյն էին, 2-ը՝ հրեա, 10-ը՝ թուրք, 27-ը՝ հայ: Ֆինանսիստները և խոշոր միջնորդ-վաճառականները 53 էին, որոնցից հուլյներ՝ 9-ը, հրեաներ՝ 2-ը, թուրքեր՝ 3-ը, հայեր՝ 40-ը: Խոշոր ձեռնարկատերեր էին 77-ը, որոնցից 4-ը՝ հրեա, 10-ը՝ թուրք, 55-ը՝ հայ: Ի վերջո, քաղաքում առևտրային տներ ու մեծ խանութներ ունեցող վաճառականների թիվը 208 էր, որոնցից 27-ը՝ հուլյն, 8-ը՝ հրեա, 50-ը՝ թուրք և 123-ը՝ հայ:

Նույն թվականին, համաձայն Ֆրանսիայի երկու հյուպատոսների զեկուցագրերի, *Սերաստիայի* սանջակում ու վիլայեթում կային.

Սանջակում

	հայ	թուրք
Մանրածախ առևտրականներ	600	150
Արտահանողներ	45	5
Մանուֆակտուրային ձեռնարկությունների տերեր	19	1
Արհեստավորներ	1500	250
Ալրաղացների սեփականատերեր	4	4

Վիլայեթում

	հայ	թուրք
Վաճառականներ և արհեստավորներ	6800	2550
Արտահանողներ	127	23
Ներկրողներ	141	13

Այլ տվյալներով, 9.800 վաճառականներից, առևտրականներից և արհեստավորներից 6.800-ը հայեր էին, 3.000-ը՝ թուրքեր, 37 սեղանավորներից (ֆինանսաբանկային գործունեությամբ զբաղվողներից) 32-ը հայ էր, 5-ը՝ թուրք: 153 արտադրական ձեռնարկություններից 130-ը պատկանում էր հայերին, 20-ը՝ թուրքերին, 3 գորգագործական արհեստանոցները՝ օտարերկրացիներին: Այդ ձեռնարկություններում աշխատում էր 17.700 մարդ, որից 14.000-ը՝ հայ, 3.500-ը՝ թուրք, 200-ը՝ հուլյն և այլազգի: Այսինքն՝ հայերը ոչ միայն հիմնում, այլև հենց իրենք էլ աշխատում էին այդ ձեռնարկություններում, և ոչ մի խոսք չի կարող լինել մի ժողովրդի կողմից այլ ազգություններին շահագործելու մասին:⁹

Ըստ Ա.Ալպոյաճյանի, *Կեսարիայից արտահանվում էր* ապուխտ, բամբակ, բրդե մանածո, գորգեր, կարպետներ, կաշվեղեն և մորթեղեն, պղինձ, դեղին ներկ, չոր պտուղներ: 1890-ական թթ. արտահանումը գնահատվում էր 650 հազ. օսմանյան ոսկի կամ 15 մլն ֆրանկ: *Ներմուծվում էր* բամբակ, պղինձ, երկաթ և այլ մետաղներ, կոշիկ, ծխախոտ, բրինձ, շաքար, սուրճ, նավթ և ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական արտադրության այլ ապրանքներ: Ներմուծումը տարեկան կազմում էր 400 հազ. օսմանյան ոսկի կամ 9 մլն ֆրանկ: Հեղինակի դիտարկմամբ՝ «Հայերը տիրում էին առևտրային շուկային և իրենց ձեռքում էին պահում ամբողջ առևտուրը: Թուրքն զբաղվում էր կողոպուտով և հափշտակությամբ, չնայած ուներ բազմաթիվ մենաշնորհներ և առավելություններ: Հայն իրավունք չունեիր հողատեր դառնալ, ուստի զբաղվում էր առևտրով: Եվ սա էր պատճառը, որ առևտուրը փոխանցվում էր սերնդեսերունդ»:¹⁰

Կարիւնը թուրքիայի արևելյան նահանգների առևտրական կենտրոնն էր: Պոլսից ներմուծվող ապրանքների կեսից ավելին բուրդ ու բամբակ էր, իսկ 40%–ը՝ ապակեղեն, կաշվեղեն, կարասիներ և այլն: Սարսելից և Տրապիզոնից բերում էին շաքար, նավթ, թեյ, սուրճ, երկաթեղեն, թուղթ: Հետազոտողի հաշվարկներով, «Ներմուծման և արտահանման 90%–ը հայերի ձեռքում էր»:¹¹

Բավարարվենք այսքանով, չնայած նման տվյալներ ունենք Օսմանյան թուրքիայի գրեթե բոլոր քաղաքների, սանջակների ու վիլայեթների վերաբերյալ, տվյալներ, որոնք վկայում են առևտրատնտեսական ոլորտում հայոց բացահայտ առաջատարության մասին: Ավելին, այստեղ գիտակցաբար չենք անդրադառնում *պոլսահայոց* գործունեությանը, քանզի դա խիստ ծավալուն և առանձին խոսակցության նյութ է: Կ.Պոլիսը արևմտահայության ոչ միայն կրոնական, կրթական, մշակութային, այլև տնտեսական մայրաքաղաքն էր: Նշենք միայն, որ բնիկ պոլսահայերը, ինչպես նաև ներքնագավառներից տեղափոխվածները ցեղասպանությունից հետո տարագրվեցին հիմնականում ԱՄՆ ու Ֆրանսիա և ներկայիս արևմտահայ կապիտալիստական հասարակախափի հիմնադիրներն են:¹²

Այժմ փորձենք ցույց տալ, թե որոնք էին ցեղասպանության տնտեսական դրդապատճառները կամ խթանիչները: Դրանք մի քանիսն էին: *Նախ*, հարկ է նշել, որ պատմականորեն հայոց առևտրատնտեսական բազմադարյա մրցակիցները եղել են հույներն ու հրեաները: Եթե հույների հետ մրցակցությունն ընթացել է միանգամայն քաղաքակիրթ հունով¹³ և այստեղ, ըստ մեզ, էական նշանակություն ուներ կրոնական միևնույն պատկանելությունը, ապա հրեաների պարագայում իրադրությունն այլ էր: Պատմությանը հայտնի են բազմաթիվ փաստեր, երբ դեռևս սուլթանական թուրքիայում, օգտվելով պատերազմներից ու երկրի ներսում ծագած ռազմաքաղաքական ճգնաժամներից, հրեաներն առաջին հերթին ձգտում էին տիրել հայերի ֆինանսանյութական հնարավորություն-

ներին: Դա նրանց հաջողվեց երիտթուրքերի օրոք, երբ հայոց ու մասամբ հունաց բնաջնջման ու տեղահանության արդյունքում հրեությունը ձերբազատվեց մրցակիցներից և, ըստ էության, եղավ միակ ոչ մահմեդական տարրը, որ կարողացավ կայուն ու կարևոր տնտեսական ներկայություն ապահովել Արևելքի և Արևմուտքի միջև:¹⁴

Երկրորդ պատճառը, եթե կարելի է այդպես արտահայտվել՝ թուրքական *ազգային հավաքական նախանձն* էր (ի դեպ, մի երևույթ, ինչի հետ հայ վաճառականությունը հաճախ էր առնչվում տարբեր երկրներում): Պաշտոնյա, զինվոր ու խաշնարած թուրք մեծամասնությունը տեսնում էր հայ բարեկեցիկ փոքրամասնության մարդավայել ապրելակերպը (հիմնականում՝ քաղաքներում) և «բնական» ցանկություն ուներ դրան տիրելու:

Երրորդ, գլխավոր պատճառը հեշտությամբ հարստանալու, անաշխատ եկամուտ «վաստակելու» հնարավորությունն էր, ինչպես նաև ցեղասպանության «գործի» ֆինանսավորումը, զանգվածային կոտորածներ իրականացնող մարդ-զազանների ամենատարական վարձատրումը:

Հ. Ղազարյանը դեռևս 1968թ. Բեյրութում հրատարակած «Ցեղասպան թուրքը» գրքում հրապարակել է հայ բնակչության տեղահանման և գույքի բռնագրավման վերաբերյալ գաղտնի կառավարական օրենքներ, որոշումներ, շրջաբերականներ, հրամանագրեր, հեռագրեր և բանավոր կարգադրություններ: Միայն 1915թ. արձակվել է շուրջ մեկ տասնյակ այդպիսի օրենք, որոնցից մեկն ուներ 34 հոդված: Այդ օրենքների ու կարգադրությունների համաձայն, թուրքերը, քրդերը և այլ մահմեդական տարրերը յուրացրեցին հայոց շարժական և անշարժ գույքը, չհաշված ապահովագրված արժեքները, որոնք բռնագրավվեցին հետագայում:

Ըստ Ա. Ալպոյաճյանի՝ 1915թ. Կեսարիայում կար 180 հայ վաճառական, որոնցից 29 հոգի (մեկ առ մեկ թվարկել է անուն-ազգանուններով ու զբաղմունքի տեսակներով) սրի են քաշվել կամ կախաղան բարձրացվել, մնացյալը դարձել են ունեզուրկ տարագիրներ:¹⁵

Ուշագրավ է սպանդի մեխանիզմը: Կոտորածի ենթակա առաջին խումբը կազմում էին այսպես կոչված հեղափոխականները, մտավորականները և հոգևորականները: Երկրորդ խմբաբանակը, որպես կանոն, ունևոր դասն էր: Այս տեսակետից տիպական է Խարբերդում կատարվածը. 1915թ. հունիսի 15-ին «տեղափոխման» պատրվակով կազմվեց երկրորդ խմբի՝ 3.000 հոգուց բաղկացած հարուստների տեղահանությունը: Դա էպիկական, աներևակայելի պատկեր էր. տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները հեծել էին ձիեր ու ջորիներ, կանայք կրում էին ֆրանսիական շրջագգեստներ, գլխներին պահել էին ասեղնագործ հովանոցներ, իսկ սպասավորները տանում էին կովեր, որպեսզի աղաների երեխաները ճանապարհին թարմ կաթ խմեն... Խարբերդից մի քանի կիլոմետր անց, հենց առաջին իսկ կիրճում բոլորին սրախողխող արեցին, և սպանդի, մարդակերպ գազանների կողմից մարդկանց հոշոտման սահմնկեցուցիչ տեսարաններն անհնար է վերաշարադրել: Արդյունքում՝ ոսկեղենը, թանկագին քարերը, փողը բաժին հասան բարձրաստիճան ջարդարարներին, իսկ շարքային մարդասպանները յուրացրեցին հագուստը, կահկարասին ու անասունները:

Սպանդի մեխանիզմը լավ կշռադատված ու մշակված էր. նախ ոչնչացվում էր ազգի ընտրանին, որից հետո ժողովրդի լայն զանգվածները հայտնվում էին լիակատար բարոյալքվածության, անտեր վիճակում, որի պատճառով ըմբոստության դրսևորումներ չկային:

Օգտվելով հանգամանքից, որ համաժողովը գիտագործնական է, ինչպես նաև ապագա լրջագույն համահայկական կառույցի ստեղծման նախապատրաստական փուլերից մեկը, ներկայացնում են մի քանի առաջարկներ:

Անհրաժեշտ է, որ մենք վերանայենք՝ նոր իմաստային լիցք հաղորդենք Հայ դատ և Պահանջատիրություն հասկացություններին և ցեղասպանության ճանաչմանն ուղղված մեր ջանքերին *գուգահեռ* արժարժենք հայոց ֆինանսանյութական փոխհատուցման խնդիրը: Փոխհատուցում, որը, անշուշտ, տարածքի, արյան գին չէ,

միլիոնավոր անմեղ զոհերի կյանքի փոխարժեքը չէ: (Աշխարհը նյութապաշտ է, բարոյական նորմերը դժվարությամբ է ընդունում, այնինչ նյութականության հարցերը նրա համար ընկալելի են): Դա պատմական արդարությունը վերականգնելու ուղղություններից մեկն է և առաջին հերթին պետք է մեզ. դրա համար մենք պարտավոր ենք եռանդ ներդնել ու մեր ժողովրդի ֆինանսանյութական կորուստների պահանջատերը լինել:

Իրավաբանների միջազգային հանձնաժողովի (ԺՆ) ավագ իրավախորհրդատու Ֆեդերիկո Անդրեու-Գուզմանը հստակ գրել է. «Հայ ժողովրդի դեմ իրականացված հանցագործությունը դեռևս թուրքիայի պատասխանին է սպասում՝ ցեղասպանությունը պիտի ճանաչվի և վնասները պիտի փոխհատուցվեն: Սրանք ուտոպիական նպատակներ չեն: Որպես Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ, թուրքական պետությունն ունի միջազգային իրավական պարտավորություններ: Համաձայն միջազգային իրավունքի, հանցագործությունների համար պատասխանատվությունն ընկնում է դրանք իրականացրած երկրի, ինչպես նաև, ըստ շարունակականության և պատասխանատվության սկզբունքի, նրա իրավահաջորդի վրա»:¹⁶

Կխնդրեինք ուշադրություն դարձնել «Սրանք ուտոպիական նպատակներ չեն» մտքին: Իսկ որո՞նք են ֆինանսանյութական փոխհատուցման հասնելու իրատեսական ուղիները:

Պատկերացնենք մի այսպիսի ֆանտաստիկ իրավիճակ՝ վաղը կեթ թուրքիան ասում է՝ հաշիվ ներկայացրեք՝ վճարեն: Այդպիսի ճշգրիտ, հավաստի վերջնաթիվ մենք այսօր չունենք, ունենք զանազան մարդկանց հաշվարկներ, որոնց ստուգությունը իրականությունից հեռու է:

Անցյալ դարի 60-70-ական թթ. Լ. Վարդանը Բեյրութում իրատարակել է բարդ ու խճողված հաշվարկներով գրքեր, որոնք սակայն ավելի տեղային բնույթ են կրում և վնասի ամբողջական պատկերը չեն տալիս:

1965թ. Ե. Խաթանասյանը գրում էր. «Ի՞նչ է գումարը թուրքիա-

յի հայության այն հարստության՝ անձնական, ազգային ու հավաքական (միությունների, ընկերությունների և կազմակերպությունների), որ Մեծ եղեռնի ժամանակ թուրք կառավարությունը գրավեց, կողոպտեց ու փչացրեց»:¹⁷ Ապա հիմք ընդունելով այն փաստը, որ 1919թ. Հայոց Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը հանձնախումբ է ուղարկել, որի հաշվարկի համաձայն Թուրքիայի յուրացրածը կազմել է 3 մլրդ 350 մլն դոլարի համարժեք ունեցվածք, ինքն է կատարել հաշվարկ՝ իրավացիորեն տարեկան ավելացրել է բանկային 5%¹⁸ և 50 տարվա կտրվածքով ստացել 37 մլրդ 145 մլն 641.595 դոլար փոխհատուցային գումար: Հաշվարկը սկզբունքորեն ճիշտ է, սակայն մեկնարկային թիվը չի համապատասխանում իրականությանը (ինչը ստորև ցույց կտանք):

Հ. Ղազարյանը նշում է 5 մլրդ դոլար մեկնարկային թիվը,¹⁹ ինչը ոչնչով չի հիմնավորվում:

Այս շարքում առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ա. Պապյանի վերոհիշյալ հոդվածը: Հիմնվելով պաշտոնական փաստաթղթերի վրա՝ հեղինակը գրում է. «...1919թ.-ի հունվարի 18-ին Փարիզում իր աշխատանքներն սկսեց Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը (The Paris Peace Conference), որի նպատակն էր համապարփակ քննության ենթարկել պատերազմին առնչվող բոլոր հարցերը և նախապատրաստել խաղաղության պայմանագրերը: Կարևորագույն հարցերի թվին էր պատկանում պատերազմի հրահրման համար մեղավոր երկրների կողմից նյութական կորուստների փոխհատուցումը (reparations): Ըստ այդմ, Փարիզի վեհաժողովի կազմում կար հատուկ հանձնաժողով փոխհատուցումների հարցով (The Commission on Reparations of Damage (Valuation of Damage)): Գրեթե երկու ամիս տևած աշխատանքներից հետո պարզ դարձավ, որ նյութական կորուստներ են ունեցել ոչ միայն պատերազմին անմիջականորեն մասնակցած երկրները: Ուստի, մարտի 7-ին նշյալ հանձնաժողովը ձևավորեց առանձին մարմին՝ Հատուկ հանձնախումբ (Special Committee), որի նպատակն էր ի մի բերել հանձնաժողովում չներկայացված երկրների

և ժողովուրդների նյութական կորուստները և դրանց փոխհատուցմանը տալ պաշտոնական ընթացք (The Commission on Reparations of Damage, of the Preliminary Peace Conference, has charged a special Committee with the gathering together of claims which may be made against the enemy Powers): ...Հանձնախմբի ձևավորման հաջորդ իսկ օրը՝ մարտի 8-ին, հանձնախումբը դիմեց Բուլիվիայի, Բրազիլիայի, Չինաստանի, Էկվադորի, Գվատեմալայի, Հայիթիի, Հեջազի (ներկայումս Սաուդյան Արաբիա), Լիբերիայի, Պանամայի, Պերուի, Սիամի (ներկայումս Թաիլանդ) և Հայաստանի Հանրապետության (Delegation of the Armenian Republic of the Conference of Peace) պատվիրակություններին՝ խնդրելով տեղեկություններ կրած նյութական կորուստների վերաբերյալ: Մեկ ամսվա ընթացքում Հատուկ հանձնախումբն ամփոփեց պատվիրակությունների ներկայացրած, ինչպես նաև այլ աղբյուրներից հայթայթած փաստաթղթերը և *1919թ.-ի ապրիլի 14-ին* (ընդգծումն իմն է – Խ.Դ.) ներկայացրեց իր նախնական զեկույցը: Թեև արևմտահայության և արևելահայության համար հաշվարկները կատարվել էին առանձին-առանձին, սակայն կորուստները ներկայացված էին միասնական վերջնական թվով: Ըստ այդմ, հայության ամբողջական նյութական կորուստը 1914-1919թթ.-ին 1919թ.-ի զներով կազմել է 19.130.982.000 ֆրանսիական ֆրանկ կամ 3.693.239.768 ԱՄՆ դոլար:²⁰ Ըստ զեկույցագրի, հայության նյութական կորուստներն ունեին հետևյալ պատկերը.

1. Արևմտահայաստան (կամ ինչպես փաստաթղթում է գրված՝ Turkish Armenia).

Ընդամենը՝ 14.598.510.000 ֆրանկ

2. Հայաստանի Հանրապետություն և Կովկասի այլ հայաբնակ տարածքներ.

Ընդամենը՝ 4.532.472.000 ֆրանկ

**Համընդհանուր նյութական կորուստները՝
19.130.982.000 ֆրանկ:**

Փոխհատուցումների հարցով անհրաժեշտ է առանձնացնել մի կարևոր հանգամանք՝ ժամանակային գործոնը բնավ հիմք չէ նյութական պարտավորություններից խուսափելու համար: Ֆինլանդիան ԱՄՆ-ի նկատմամբ Առաջին համաշխարհային պատերազմից մնացած իր նյութական պարտավորությունների կատարումն ամբողջացրեց միայն 1969թ.-ին, Մեծ Բրիտանիան՝ միայն 1965թ.-ին.: Ներկայիս Ռուսաստանը դեռևս խնդիրներ ունի ցարական Ռուսաստանի նյութական պարտավորությունների առումով: Թուրքիայի Հանրապետությունն ինքը, չնայած հսկայական զիջումներին, Օսմանյան կայսրության պարտքը կարողացավ փակել միայն 1944թ.-ի հունիսին: «Նյու Յորք լայֆ» ապահովագրական ընկերությունն (NYLIC) իր 1875-1915թթ.-ի շահառուների ժառանգներին փոխհատուցման հանձնառության մասին հայտարարեց միայն 2004թ.-ի հունվարին, այն էլ երկարատև դատավարությունից հետո:

Սույն դատավարությունը թեև անմիջականորեն չի վերաբերում Հայոց ցեղասպանության ընթացքում մեր ընդհանրական նյութական կորուստների փոխհատուցմանը, այնուհանդերձ, խիստ կարևոր է: Այն դատական վճռով, նմանաբնույթ գործերի համար, ամրագրեց հաշվարկային փոխարժեքը, այն է՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի մեկ ֆրանսիական ֆրանկը ներկայումս հավասար է 2.17 ԱՄՆ դոլարի: Այսինքն՝ դատական նախադեպի կիրառմամբ, մենք կարող ենք հաշվարկել հայության նյութական կորուստների չափը Հայոց ցեղասպանության հետևանքով՝

$$19.130.982.000 \text{ ֆրանսիական ֆրանկ} \times 2.17 = 41.514.230.940 \text{ ամերիկյան դոլար:}$$

Այսպիսով, Թուրքիայի Հանրապետության, որպես Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդի, փոխհատուցման պարտավորությունը ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, որպես Հայաստանի առաջին հանրապետության իրավահաջորդի,

կազմում է առնվազն 41 միլիարդ 514 միլիոն 230 հազար 940 ամերիկյան դոլար»: (Խոսքը, հավանաբար, վերաբերում է մինչև 2007թ. ընկած ժամանակահատվածին):

Թվում է, ամեն ինչ փաստարկված է, ճշգրիտ, հավաստի ու հիմնավոր, սակայն թույլ տվեք այս թիվն էլ վիճարկել:

Նախ, հաշվարկի ժամանակ հաշվի չի առնվել 5% դրույքը, որն անհրաժեշտ էր ամեն տարի հավելել: Այդ տոկոսադրույքը շահութատոկոս չէ, դա փողի միավորի արժեզրկումից մայր գումարի ինքնապահպանման դրույք է, ինչը պարտադիր հարկ է հավելել:

Երկրորդ, Ա. Պապյանը նշում է. «Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ այս թվի մեջ ներառված չեն հայերի 1920թ., 1921թ., և 1922թ. (համապատասխանաբար՝ Արևելյան Հայաստան, Կիլիկիա, Ջմյուռնիա և այլն) նյութական կորուստները: Եթե հաշվառվեն նաև նշյալ ժամանակահատվածի կորուստները, ապա, բնականաբար, վերոնշյալ թիվն առնվազն պետք է 15-20%-ով մեծացվի»: Իրավացի դիտարկում է, բայց այս թվարկումից ու վերջնագումարից դուրս է մնացել 1918թ. բաքվահայության ցեղասպանության հետևանքով նրանց կրած ֆինանսանյութական փոխհատուցման գումարը: Ընդ որում, դա ժամանակին դուրս են թողել դիտավորյալ, ինչի մասին կուզենայինք ստորև խոսել:

1918թ. սեպտեմբերի 15 - նոյեմբերի 17-ը թուրք զինվորականության և թաթարական (իմա՝ ադրբեջանական) խուժանի կողմից Բաքվում ոչնչացվեց շուրջ 30.000 հայ և թալանվեց-յուրացվեց քաղաքի ամբողջ հայության, ինչպես և մասամբ այլ ազգությունների ունեցվածքը:²¹

Սուդրոսի զինադադարի կնքումից հետո (1918թ. հոկտեմբերի 30) թուրքական զորաբանակը Բաքվից հետ քաշվեց՝ թողնելով իր սվինների շնորհիվ ստեղծված թյուրքական երկրորդ պետությունը՝ Ադրբեջանի Հանրապետությունը: Նոյեմբերի 17-ին քաղաք մտան Մեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները՝ անգլիական զորախմբի ուղեկցությամբ: Ընդամենը 4 օր անց՝ նո-

յեմբերի 21-ին, բրիտանական գեներալ Թոմսոնը այսպիսի հեռագիր ուղարկեց Ելիզավետայուհուն (Գյանջա, Փանծակ) գտնվող թուրքական բանակի հրամանատար Նուրի փաշային. «Բաքու ժամանելուն պես զեկույցներ են ստացվել օսմանյան զինվորների կողմից թալանի և ունեցվածքին հասցված վնասների մասին: Բաքվում Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Սիացյալ Նահանգների ներկայացուցիչներից կազմվել է հանձնաժողով՝ ապացուցված վնասների ընդհանուր արժեքի գնահատումը հետաքննելու համար: Քանի որ *ապագա գումարը պետք է փակվի Թուրքիայի հաշվին* (ընդգծ. իմն է – Խ.Դ.), Ձեզ գրում եմ, որպեսզի հնարավորություն ունենաք վերադարձնելու ունեցվածքը: Հայտնում եմ Ձեզ, որ անհրաժեշտություն ծագելու դեպքում կծեկավորվեն այլ հանձնաժողովներ՝ բողոքները քննարկելու համար: Այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար է Ձեզ և Ձեր գեներալներին տեղեկացնել սույն մտադրության մասին»:²² Ասված է պարզ ու հստակ՝ դաշնակիցները նյութական վնասի փոխհատուցման պատասխանատու էին ճանաչում Թուրքիային:

Արդեն 1918թ. դեկտեմբերին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի կողմից Բաքվում ստեղծվեց «Դաշնակից տերությունների վերստուգիչ հանձնաժողով»: Այն իր բնույթով պաշտոնական էր, միջազգային, ինտերնացիոնալ, և 30 հոգուց բաղկացած կազմի մեջ ընդգրկված էին ընդամենը 7 հայեր: Հանձնաժողովը Բաքվի բնակչությանն առաջարկեց ներկայացնել ցուցակ-նախահաշիվներ՝ նյութական փոխհատուցում կատարելու նպատակով: Ապա սկսեց այդ ցուցակների իսկությունը ստուգել, 1919թ. ապրիլին (խնդրում ենք ուշադրություն դարձնել այս տարեթվին) վերջացրեց ու հրապարակեց ամփոփիչ տվյալները: *Օրինական վճարման ենթակա ճանաչվեց. հայերին՝ 453 մլն 184.126 ռուբլի, ռուսներին և այլ ազգերի ներկայացուցիչներին՝ 48 մլն 824.531 ռ., վրացիներին՝ 3 մլն 995.049 ռ., մուսուլմաններին՝ 2 մլն 226.822 ռ., հիմնարկ-ձեռնարկություններին՝ 83 մլն 871.114 ռ.:* Ընդ որում, յուրաքանչյուր ցուցակատիրոջ տրամադրվեց համապատասխան չեկ, որի դար-

ծերեսին տպագրված էր. «1. Обозначенная в сим удостоверении сумма подлежит выдаче по утверждению решения Контрольной Комиссии Парижской Мирной Конференцией и по установлении способа оплаты; 2. Сумма эта подлежит выдаче лицу или учреждению, обозначенному в удостоверении, или его законному преемнику, или же поверенному, уполномоченному надлежащей доверенностью»:²³

Սակայն այս թվերը վեհաժողով չհասան: Բանն այն է, որ վեհաժողովի փոխհատուցման գծով Հատուկ հանձնախումբն իր նախնական տվյալները ներկայացրեց ապրիլի 14-ին, այնինչ գեներալ Թոմսոնն ամփոփիչ տվյալները հրապարակեց միայն ապրիլի 20-ին: Նա դա արեց գիտակցաբար, դիտավորյալ. գեներալը միայն մեկ ցանկություն ուներ՝ պաշտպանել Բաքվի նավթարդյունաբերությունում անգլիական ներդրումները: Այդ իսկ պատճառով Թոմսոնը ոչ միայն նորոնծա Ադրբեջանի Հանրապետության հորդորով Ղարաբաղին կոչ էր անում մտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ, այլև Անգլիայի շահերից ելնելով չէր ցանկանում հարաբերությունները սրել Թուրքիայի հետ: Ահա թե ինչու նա ուշացումով հրապարակեց ամփոփիչ տվյալները:

Սակայն միջազգային իրավունքը հռչակում է Ex injuria non oritur jus (լատ.)՝ հանցագործը չպետք է վայելի իր հանցագործության պտուղները, այսինքն erga omnes, հանցագործության հետևանքները չեն կարող ճանաչվել կամ օրինականացվել: Մենք կատարել ենք համապատասխան հաշվարկ,²⁴ համաձայն որի Թուրքիայի պարտքը բաքվաբնակ տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներին, 2006թ. ներառյալ, կազմում է 4 մլրդ 552 մլն 032.960 ֆունտ ստերլինգ, որից բաքվահայությանը՝ 3 մլրդ 518 մլն 847.403 ֆունտ ստերլինգ: Ահա այս թիվը պետք է հավելվի 41 միլիարդ 514 միլիոն 230 հազար 940 դոլար + բաղադրյալ տարեկան 5% ստացված թվին, գումարած Արևելյան Հայաստանի, Կիլիկիայի, Չմյուռնիայի կորուստները, և կունենանք ֆինանսանյութական փոխհատուցման ենթակա բավականին ճշգրիտ գումար:

Կցանկանայինք նշել նաև, որ բաքվահայությանը Թուրքիայի

պարտքն ունի մեկ այլ՝ ոչ պակաս կարևոր ածանցյալ. դա ներկայիս Ադրբեջանի պարտքն է ինչպես հայերին, այնպես էլ այլ թալանված-կողոպտված ազգերի ներկայացուցիչներին: Ինչպես հայտնի է, 1991թ. հոկտեմբերի 18-ին Բաքուն ընդունել է «Ադրբեջանական Հանրապետության սահմանադրական ակտը Ադրբեջանական Հանրապետության պետական անկախությունը վերականգնելու մասին», որի Հոդված 2-ում գրված է. «Ադրբեջանական Հանրապետությունը հանդիսանում է 1918 թվականի մայիսի 28-ից մինչև 1920 թվականի ապրիլի 28-ը գոյատևած Ադրբեջանական Հանրապետության ժառանգորդը»: Քանի որ բաքվահայության ցեղասպանությունը, առհասարակ բաքվաբնակների թալանը կատարվել է որպես պետական կազմավորում Ադրբեջանի առաջին Հանրապետության օրոք, ավելին նրա անմիջական եռանդուն մասնակցությամբ, ապա ներկայիս Ադրբեջանը, որպես ժառանգորդ, պատասխանատու է իր նախնիների գործած հանցագործությունների համար, մասնավորապես՝ պետք է կրի ֆինանսանյութական պատասխանատվություն: Ըստ մեր հաշվարկների, *ներկայիս Ադրբեջանը 1918թ. Բաքվում սպանված կամ չսպանված, բայց թալանված բնակիչների ժառանգորդներին պարտք է 134 մլն 149.279 ֆունտ ստերլինգ, որից հայերին՝ 102 մլն 674.461 ֆունտ ստերլինգ, ռուսներին և այլ ազգերի ներկայացուցիչներին (գերմանացիներ, ավստրիացիներ, հրեաներ, լեհեր, չեխեր, ֆրանսիացիներ, լատվիացիներ և այլք)՝ 11 մլն 062.275, վրացիներին՝ 905.159, մուսուլմաններին (ադրբեջանցիներ, պարսիկներ, լեզգիներ և այլք)՝ 504.529, հիմնարկ-ձեռնարկություններին՝ 19 մլն 002.855:*²⁵

Խոսելով ֆինանսանյութական փոխհատուցման հիմնախնդրի շուրջ, բնականաբար, հարց է ծագում, թե ով, որ մարմինը պետք է հանդես գա որպես պահանջատեր, իրավահաջորդ: Կասկածից վեր է, որ այդ մարմինը պետք է լինի լայն լիազորություններով օժտված ոչ պետական կառույց: Եվ լիափույս ենք, որ վերջինս կստանձնի այդ առաքելությունը՝ ունենալով հիմնախնդրով զբաղվող համապա-

տասխան հանձնախումբ (այն կարող էր կոչվել Տնտեսական կամ Իրավատնտեսական պատվիրակություն, որի կազմի մեջ կընդգրկվեին միջազգային իրավունքի, միջազգային տնտեսական իրավունքի ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի պրոֆեսիոնալներ):

Այդ հանձնախումբը ո՞ւմ կողմից կարող էր ստանալ լայն լիազորություններ: Պատահական չէ, որ մենք մեր խոսքի բևեռ ենք դարձրել ունևոր դասը: Նախ, կրկնենք, արևմտահայության ֆինանսանյութական ունեցվածքի որակական մեծամասնությունը պատկանում էր այդ հասարակախավին, երկրորդ, այդ դասը համեմատաբար փոքրաթիվ է, և մեր ձեռքի տակ կան բազում տեղեկություններ, թե նրանց ժառանգներն ուր են արտագաղթել, որտեղ են գտնվում: Հենց այդ մարդիկ կարող էին ապագա Տնտեսական պատվիրակության հետ հարաբերվել պայմանագրային հիմունքներով՝ հանձնախմբին տրամադրելով իրենց պահանջատիրությունը հետապնդող լիազորությունները: Ասվածը տեսանելի դարձնելու համար բերենք մեկ օրինակ: 1837թ. Արաբկիրից Խարբերդ է տեղափոխվում Գրիգոր Իփաքճյանը: Այստեղ նա ամուսնանում է և ունենում 5 տղա ու 5 աղջիկ: Սկսում է զբաղվել մետաքսագործությամբ: Ապա մեկնում է Անգլիա, 7 տարի այստեղ աշխատում է, ուսումնասիրում մետաքսագործությունը և վերադառնում Խարբերդ: Որդիների հետ ընդլայնում է գործը և ԱՄՆ-ից՝ Մասաչուսեթսի նահանգի Ուորսիսթեր քաղաքից բերում «Cropton and Knoweles Loom Work» ֆիրմայի տեքստիլի սարքավորումներ: Այս ժամանակվանից ժողովուրդը նրանց սկսում է անվանել ոչ թե Իփաքճյաններ, այլ Ֆաբրիկատորյաններ:

Հոր մահից հետո 5 զավակները՝ Մամասը, Ահարոնը, Տիգրանը, Կարապետը և Սամվելը, ընդլայնում են գործը՝ արտադրելով որակյալ ու ծաղկազարդ կերպասներ, որոնք սպառվում են ոչ միայն Թուրքիայում, այլև Ռուսաստանում, Եվրոպայում և այլ երկրներում:

Ըստ սովորության, ամուսնացած եղբայրները միասին էին ապրում՝ 27 հոգով: Մինչ եղեռնը նրանց գործարանում աշխատում էր

250-300 մարդ, իսկ կարողությունը հավասար էր 500 հազար օսմանյան ոսկու: Ցեղասպանության ժամանակ ամբողջ գերդաստանը բնաջնջվեց, իսկ գործարանը բռնագրավվեց: Ֆաբրիկատորյաններից փրկվեց միայն Ահարոնի դուստր Եսթեր Չիլինկիրյանը, որի ամուսինը կարողացավ խոշոր կաշառք վճարել և մահապուրծ լինել:²⁶ Ահա Եսթեր Չիլինկիրյանի ժառանգները կարող էին լիազորել Տնտեսական պատվիրակությանը՝ ստանալու Ֆաբրիկատորյանների տեքստիլի բռնագրավված գործարանի փոխհատուցումը:

Ապագա լիազոր մարմինն առաջնահերթորեն պետք է զբաղվի ևս մեկ հարցով՝ լրջորեն ուսումնասիրի 2008թ. փետրվարի 26-ին Թուրքիայի նախագահ Ա. Գյուլի հաստատած «Համայնքային կալվածքների մասին» օրենքը և դրանից բխող հնարավոր հետևանքները: Այս օրենքը 20 օրվա բուռն քննարկումներից հետո ընդունվել է Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի՝ Մեջլիսի փետրվարի 20-ի նիստում, իսկ Ազգայնական շարժման կուսակցությունը դա համարել էր «Սևրը վերակենդանացնելու» դրսևորում և կարծիք հայտնել, որ այդ օրենքով իշխանություններն իբր խախտում են Լոզանի պայմանագրի դրույթները:

Օրենքը թուրքական պետությանը պարտավորեցնում է առաջիկա 18 ամիսների ընթացքում ազգային փոքրամասնություններին վերադարձնել այն անշարժ գույքը, որը 1974-ին գերագույն դատարանի որոշումով առգրավվել և փոխանցվել էր պետական գանձարան:

Ո՞ր գույքի մասին է խոսքը: Դիցուք, պաշտոնաթող սպա Մկրտիչ Սանասարյանը 1886թ. հուլիսի 10-ին Սանկտ Պետերբուրգում կազմեց իր կտակը: Համաձայն դրա, հիմնական դրամազուլխն էր 60.000 ռուբլի, որից 29.000 ռ. կտակակատարները վճարեցին Կ.Պոլսում մի խան²⁷ գնելու ու նորոգելու համար: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ թուրքական կառավարության կողմից խանը բռնագրավվեց և վերածվեց «վագրֆի» (կալվածքի): 1919թ. հաշտությունից հետո վերադարձվել է Կ.Պոլսի խնամակալությանը, որն այն վարձով տվել է անգլիա-

կան մի առևտրային ֆիրմայի: Արդյո՞ք այս խանը հիմա ենթակա է վերադարձման: Ենթակա՞ է վերադարձման փոխարժեքը նույն մարդու կտակով կառուցված՝ Արևմտահայաստանի լավագույն կրթօջախի՝ Կարինի Սանասարյան վարժարանի, որը 1915թ. զրկվեց սաներից, իսկ 1916-ին արդեն հիմնահատակ թալանվեց և ավերվեց:

Եվ կամ. թանկագին քարերի վաճառական, փարիզաբնակ Ռաֆայել Մարկոսյանը 1914թ. հոկտեմբերի 3-ին գրած կտակով թողել է 3 մլն ֆրանկի ֆինանսանյութական արժեք, որի մի մասը կազմում էր Սամսունում մի պանդոկ, մի խանութ և 4 տնակ: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ թուրքական կառավարությունն այս ամենը բռնագրավեց: Արդյո՞ք սա «Համայնքային կալվածքների մասին» օրենքով պետք է վերադարձվի: Ո՞ւմ:

Ահա կոնկրետ հարցեր (և դրանք բազմաթիվ են), որոնցով հարկ է զբաղվել:

Առհասարակ, մեր կարծիքով, Թուրքիայի համար խիստ խնդրահարույց կարող է լինել մասնավոր անձանց կտակների հարցը: Բանն այն է, որ մարդու վերջին կամքը հարգվում է գրեթե բոլորի կողմից, և այդ իմաստով մենք ունենք մի ուսանելի նախադեպ: 1794թ. մայիսի 30-ի կտակով Կալկաթայում բնակվող Բաբաջանի որդի Մասեհը 80.000 ռուբլի կտակեց Նոր Նախիջևանի հայ համայնքին:²⁸ 1866թ. Միքայել Նալբանդյանը մեկնեց Հնդկաստան և կարողացավ որոշակի շահութատոկոս ստանալ: 1948թ. կտակի տոկոսն արդեն կազմում էր 320.000 ռուբլի: 1952թ., խորհրդային իշխանության օրոք, Սբ. Էջմիածնին հաջողվեց այդ գումարից ստանալ 4000 անգլիական ֆունտ ստերլինգ, իսկ 1956-ին տոկոսաչափը կազմում էր շուրջ 20.000 ֆունտ ստերլինգ:²⁹

Անշուշտ, հասկանալի է, որ ֆինանսանյութական փոխհատուցման հասնելը բարդագույն ու լուրջ հիմնախնդիր է, այն պահանջում է մտեռանդություն ու ջանադրություն, բայց եթե մենք շարունակենք ոչինչ չանել, ապա, առաջին հերթին, դավաճանած կլի-

նենք մեր նախնյաց հիշատակին և թույլ կտանք, որ հանցագործը շարունակի վայելել իր հանցագործության պտուղները:

Ձեկուցումը կուզենայի ավարտել Գարեգին Փաստրմաջյանի՝ 1896թ. «Բանկ Օտտոմանը» գրաված, 1905թ. Թիֆլիսում թաթարական (ադրբեջանական) հրոսակախմբերին գլխովին ջախջախած, 1920թ. ԱՄՆ-ում Հայաստանի Հանրապետության առաջին դեսպան նշանակված, ժնկի գերեզմանատանը հանգչող Արմեն Գարոյի հետևյալ խոսքերով. «Պուք տեսաք եւ ձեր վրայ զգացիք, թէ ինչքան թանկ նստեց մեզ մեր ազատութիւնը: Աշխարհիս երեսին ոչ ոք վճարեց այդքան արիւն իր ազատ ապրելու իրաւունքը ձեռք բերելու համար:

Եւ քանի որ դուք էք լինելու անմիջական տէրը այդ թանկագին ժառանգութեան, երկու բան ունիմ ձեզմէն խնդրելիք, առաջին չնոռնաք ձեր աչքերուն առաջ կատարուած դէպքերուն արժէքն ու նշանակութիւնը եւ զանոնք հաւատարմութեամբ փոխանցէք ձեր յաջորդ սերունդներուն, եւ երկրորդ՝ արժանի յաջորդները լինիք այն մեծ սերունդին, որ ձեզ համար պատրաստեց աշխարհիս բարիքներէն ամենաթանկագինը՝ Ազատ Հայրենիքը...

Եւ մեր բոյնն ալ շինուած է արագիլի բոյնին պէս ամենաբարձր տեղը, երկրագնդիս տանիքին վրայ: Չափազանց համեստ, ցախերով եւ չուլերով, բայց մեր բոյնն է այն, հազար անգամ վերաշինուած մեր պապերու ձեռքով: Այս հազար մէկերորդը մեզ է վիճակուած վերաշինութեան պարտականութիւնը, շտապենք մեր գործին, բայց այնպէս շինենք այս անգամ, որ մեր թշնամիները չկարողանան այլեւս քանդել»:³⁰

Այո, հիմա՝ այս պահին, այստեղ մենք վերաշինում ենք մեր հազարմեկերորդ բույնը, որն այլևս ոչ մի թշնամի չի քանդի: Եվ մենք կպահպանենք ու հաջորդ սերունդներին կփոխանցենք այն մեծն գաղափարը, որի իրականացմանը, գուցեթե, մենք ականատես չլինենք, բայց կտեսնեն ապագա հայերը՝ փոխանցենք Ազատ և Միացյալ Հայաստան ունենալու գաղափարը: